

Huszonöt éves a beás írásbeliség

Olvasóink talán nem is tudják, hogy a hazánkban élő cigányság két önálló nyelvet beszél, pedig így van. Egy lovári és egy beás cigány ember találkozásakor, ha mindkettő a saját anyanyelvét használja, képtelen szót érteni egymással. Devla – mondja az előbbi Istenre, Dimizo – mondja az utóbbi. A magyarországi lovári romák baxt, amal, memelyi, kamipe, meripe szavakkal nevezik meg, a beás cigányok viszont nurok, urták, lumină, plăcămincsé, marcsé néven illetik a szerencsét, a barátot, a gyertyát, a szerelmet, a halált.

A beás cigányok (akik legtöbbször élesen tiltakoznak, ha romának nevezik őket) éppúgy ragaszkodnak az anyanyelvükhöz, mint az eredeti, Indiából hozott – de az évszázadok során megannyi változáson átment, s távoli, akár országonként is több eltérő nyelvváltozatra bomlott – cigány nyelvet, a romanit beszélők. Őnáluk azonban külső kényszer hatására szintén évszázadokkal korábban teljes nyelvcsere ment végbe. Ők azoknak a cigányoknak az utódjai, akiket balsorsuk hajdan a román fejedelemségekbe (Havasalföld, Moldova) vezetett, ahol is – kétes dicsőségére a keresztény világnak – rabszolgákká tették őket. A szabadságuk elvesztése mellett addigi hagyományaiktól, szokásaiktól, neveiktől és nyelvüktől is eltiltották őket. Azt, hogy a nyelváltás nem új keletű, leginkább éppen az új nyelvük bizonyítja, amely a román nyelvnek egy igen régi, olténiai-bánáti archaikus változata. Amikor ugyanis elkezdődött a román nyelv egységesülésének és megújításának folyamata, ők már kiszakadtak a román nyelvi közegből. Valahogy úgy lehetne ezt leginkább elképzelni, mintha egyszerre csak elénk pattanna egy magyar atyafi s ékesszólón a Halotti beszéd és könyörgés középkori magyarságával igyekezne velünk fecserészni. „Látjátuk feleim szümtükhel mik vogymuk? Isa pur es hogmu vogymuk” – tenné fel és felelné meg azonnal a kérdést. Mi meg csak nagyjából értenénk, hogy mit mond, nem is sejtve, hogy mire gondol, amikor a „mennyi milosztról” kezd papolni.

A beások népneve az ó-román bányász szót őrzi, ami viszont a beás férfiaknak egykori sóbányákba kényszerítéséről tanúskodik. Később aranymosással is sokan foglalkoztak közülük. Néhány kutató úgy véli, hogy a beások csak a 19. század végétől, az 1856-os rabszolga-felszabadítás után jelenhettek meg Magyarországon, ennek azonban a vezetékneveikben nagy számban megőrzött magyar mesterségyszavak mondanak ellent. Mária Terézia rendelte ugyanis el, hogy a cigányoknak is kötelező vezetéknevet viselni, s azok – így volt kézenfekvő – zömmel a foglaltasságból adódtak. A lovári és romungro népesség körében ezért akad sok *Kolompár*, *Rézműves*, *Kovács* és *Lakatos*, míg a hagyományosan vesszőfonással és famunkákkal foglalkozó beások közt az *Orsós*, *Kanalas* és *Kalányos* család-nevű. A magyarok teknővájó

jóknak, teknővájó cigányoknak, esetenként teknősöknek hívta őket, így különböztetve meg csoportjukat a köznyelvben zenész cigányoknak, muzsikusoknak nevezett, elmagyarosodott romungroktól és az oláh országok (a román fejedelemségek) felől – a beásokhoz hasonlóan több hullámban érkező – cigány nyelvet beszélő oláh cigányoktól (a lováriaktól).

A történelmi Magyarországon 1893 januárjában végzett cigányösszeírás közel kétezer fakanálkészítő, kétszáz feletti orsókészítő s csaknem háromezer teknőcsináló felnőtt cigányt rögzített. A családjaik körében más szakmát űzőkkel (pl. szénégetőkkel) mintegy öt és fél - hatezerre volt tehető, kiskorú gyerekeikkel tízezer felett lehetett a népességük. *Baranyában* és *Somogyban* éltek közülük a legtöbbször, s többségük ma is a baranyai falvakban, kisebb részük *Somogyban*, *Tolnában*, illetve *Zala* megyében él. A *Kemény* István vezette 1993-as reprezentatív cigányvizsgálat során felmért 450 ezer cigány emberből 11,3 százalék beszélte a beás, és 11,1 százalék a cigány (romani) nyelvet. Ezt lovári részről igencsak vitatták, igyekeztek figyelmen kívül hagyni. A 2001-es népszámlálásnál ugyan beás nyelvre és romanira is lefordították a kérdéseket, s bejelölhető volt az egyik és a másik is anyanyelvként, ám a KSH mégis összevonta a cigány és a beás nyelvet beszélők adatait, így ma sincs egyértelmű adat a birtokunkban. (Persze – figyelembe véve, hogy milyen kis cigány népességet mutattak ki a valósághoz képest – az sem lehetett volna perdöntő, ha nyilvánosságra hozzák.)

A beások nyelve – amelyben cigány eredetű szó elvétve sem található – a latin nyelvcsaládba (a lováriaké az indo-iráni nyelvek közé) tartozik. A románon kívül az olasszal, spanyollal, katalánnal, franciával és portugállal is rokonyelv. Több nyelvváltozata is ismert: az árgyelán (ami erdélyit jelent) és a muncsán (amit zömmel a Horvátország felől betelepült dél-dunántúli és a határ túloldalán élő beások beszélnek). Utóbbiak, a megnevezésében vélhetően Munténia neve őrződik, ami a régi Nagy-Havasalfölddel azonos. A beások körében is folytak persze nyelvújulások, szláv és főleg magyar kölcsönszavak kerültek a nyelvbe, amelyek sajátos ragozással, képzéssel belesimultak a mindennapos szóhasználatba. Mint minden élő nyelvben, a beásban is folytak természetes

Teknővájó cigány
Neuhauser Ferenc akvarellje 1806-ból

szóképzések az új jelenségek, technikai eszközök és környezeti fogalmak megnevezésére, s végbe mehettek számos nyelvromlás is. Nagy botorság lenne tehát azt hinni, hogy a nyelvváltozat azonos lehet egykori önmagával. (Papp Gyula 1600-ra becsüli a beás beszédben forgó román szavak számát, amit Gadó Szilvia a beás szókincs kisebb hányadának valószínűsít.) Mára tehát a beás nemcsak a jelenlegi románnal, hanem az ó-románnal sem azonos, egyre inkább önálló nyelv jegyeit mutatja. Ezt ismerte el a kulturális kormányzat, amikor 1996-ban a beás nyelvet is beemelte az állami nyelvvizsgáztatás, majd tavaly a nyelvi érettségi vizsgák körébe.

Az ehhez vezető út – az addig csupán szóbeliségében létező nyelv rögzítése – első lépéseként 1982-ben jelent meg Pécsétt Papp Gyula „A beás cigányok román nyelvjárása” című tanulmánya és az ugyancsak általa szerkesztett „Beás-magyar szótár”. Ehhez az alig kétszáz oldalas kis szójegyzékhez köthetjük a beás írásbeliség kezdetét. (A kárpáti cigány nyelvjárások, a romani nyelvű szövegek rögzítése már az 1800-as években lendületet vett. Magyarországon, de – a nemzetközi tekintetben is kiemelkedő – Herrmann Antal, Wislocki Henrik és Habsburg József főherceg munkássága, valamint a cigány Ipolysági Balogh Jancsi és Nagyidai Sztójka Ferenc révén az első felvirágzás a 19. század végén ment végbe.)

A most mindössze negyedszázados beás nyelvű irodalom is a nyelvkönyv- és szótárszerkesztésekkel, a nyelv leírásával kezdődött. Amikor ily módon megerősödött a nyelvi identitás, a kutatói buzgalom a beásokról szóló önálló néprajzi publikációkhoz is elvezetett, amelyek az eredeti mese-, monda-, szó- és népdalgyűjtés révén visszahatottak magára a nyelvre is. Végül megjelent és teret nyert a beás szépirodalom is.

Beás nyelvkönyvvel először Orsós Anna jelentkezett. 1994-ben megjelent könyve (Beás nyelvkönyv kezdőknek – Pã lyimbã bãjásilor) több átdolgozott és javított kiadást is megért. A Beás nyelvkönyv – Pã lyimbã bãjásilor 1997-ben, a Beás nyelvkönyv – Pã lyimbã bãjásilor szkrijiturã 2002-ben jött le a nyomdagépről.

Varga Ilona kilencezer szavas „Beás-magyar, magyar-beás szótár”-a 1996-ban jelent meg. Orsós Anna Beás – magyar kéziszótárát (Vorbé dã bãjás) egy évvel később, Magyar – beás kéziszótárát (Vorbé dã ungur) pedig 1999-ben és 2004-ben adták ki. Ezeket egy 2002-ben összeállított „Beás – magyar igeszótár”-ral egészítette ki. Pálmainé Orsós Anna azóta is szakcikkek sorában foglalkozott a beás nyelv használatával, írásbeliségével és helyzetével, egyik fontos állapotfelmérő tanulmányát Varga Arankával közösen jegyezte. Varga Aranka „Meseóra” című pedagógiai tanulmányára (2000) is érdemes odafigyelni.

Egy ilyen emlékezésből a beásokkal kapcsolatos szakcikkek szerzői teljesség igénye nélkül történő felsorolása sem maradhat el. Meg kell tehát említeni Bódi Zsuzsanna, Derdák Tibor, Eperjessy Ernő, Fleck Gábor, Gadó Szilvia, Ignác János, Kardos Ferenc, Cs. Mayer Katalin, Orsós János, Szalai Andrea, Szapú Magda, Szuhay Péter, Tólos Endre, Vajda Imre, Várnagy Elemér és Virág Tünde nevét. Külön kell szólni Kalányosné László Julianna munkásságáról, aki az öcsényi beás cigányok szokás- és hiedelemvilágának teljes körű feltérképezésével, számos tanulmányával szerzett magának tudományos hírnevet.

Néhai Orsós Jakab elbeszélései és novellái (a Gyökerezés és az Aki hallja, aki nem hallja című kötetben és a folyóiratokban is) rendre a beás cigányok világát idézték. Ugyanúgy magyar nyelven, mint Kalányos István 2005-ben magánkiadásban megjelent „Cigánynak születtem” című memoárkötetete. Kalányos Mónika, a festőművész-költő szintén a magyarnyelvű irodalmat gazdagította, gazdagítja, de a beások is roppant büszkék rá. (Egyébként Orsós Jakab gyűjtötte a Bari Károly által magyarra fordított beás népdalt: a Zöld az erdő, zöld a hegy is... kezdetűt, amelyet sokáig himnuszának tekintett a teljes magyarországi cigányság.)

Amikor megjelentek az első magyarországi cigány folyóiratok és magazinmúsorok még nemcsak azt érezték kötelességüknek, hogy a lovári cím mellé a másik anyanyelven is odabiggyesszék a megnevezést, igyekeztek időnként beás szöveggözlést is ejte-

ni (legtöbbször magyarul). Bari Károly folklór-gyűjtéseiből válogattak (a „Tűzpiros kígyócska” beás nyelvű eredeti szövegváltozatait is tartalmazó kötet 1994-ben jelent meg), de *Konrád* Imre és Varga Ilona versfordítás-kísérletei is helyet kaphattak.

1984-ben a gyulai Erkel Ferenc Múzeumban tartott kiállítás anyagából állított össze tárlatvezető kiadványt *Bencsik* János „A teknővájó cigányok (Egy etnikai csoport ismeretéhez)” címmel, amelyben néhány beás népdalnak is helyet szorított. *Kovalcsik* Katalin is a zenetudományok felől mutatott fel fontos nyelvi szövegeket. A „Karácsonyi köszöntés a beás cigányoknál” című tanulmányát 1991/92-ben, a „*Florilyé dă primăvară – Tavasz virágok*” című beás cigány iskolai énekeskönyvét 1992-ben, majd 1994-ben adták ki. 1998-ban aztán összegezte „A beás cigány népzene szisztematikus gyűjtésének első tapasztalatai”-t is. A *Hadházy* Antal által szerkesztett és ugyancsak 1998-ban kiadott „Énekeskönyv is tartalmazott beás népdalokat. „Balatoni nádas berek” cím mögött előbb *Tengerdi* Győző (1996), majd *Tengerdi* Győző és Orsós Anna közösen (1998) jelentetett meg egy beás cigány népdalgyűjteményt. A beás népdalok modern feldolgozásával és előadásával igen komoly érdemeket szerzett a nyelv életben-tartásában és elismertetésében a *Kanizsa Csillagai* együttes, de a *Kalyi Jag* is, amikor tudatosan vitt színpadra és rögzített hangzóanyagra beás dalokat is.

A népmesék gyűjtése és közreadása is fontos feladat volt. *Balogh* Mátyás örtilosi beás mesemondó népmeséit *Eperjessy* Ernő rögzítette és adta ki 1991-ben „A három sorsmadár” címmel. 1994-ben *Kovalcsik* Katalin és Orsós Anna készítettek egy beás cigány iskolai népmesegyűjteményt (*Fátá ku pãru dă ar – Az aranyhajú lány*), melynek – még az évben megjelent – második kötetét már egyedül Orsós Anna jegyezte. A *Kovalcsik* Katalin - *Konrád* Imre - *Ignác* János jegyezte „*Aminy ku putyere - Bátor emberek*” beás cigány történeteket, szokáselbeszéléseket és meséket kínált az iskolás gyermekeknek. 2002-ben aztán újabb két jelentős kötet kerülhetett a beás könyvespolcra. *Kalányos* Terézia beás és magyar nyelvű beás mesegyűjteménye (*Nauă korbj – A kilenc holló*), illetve a beás mesékből *Gidáné* Orsós Erzsébet – *Lantos* Gábor által szerkesztett „*Minukă*” című kétnyelvű kötet.

Nagycsoportos óvodásokat és a betűvetéssel birkózó kisiskolásokat célozta meg *Gidáné* Orsós Erzsébet „*Pamacs az iskolába indul – Pamacs szá purnyestyé în iskolă*” című képeskönyve (2000), de a *Derventics* Jánosné - *Pintérné* Kusmiczk Anna - *Lóthné* Kiss Viktória - *Fazekas* Zoltánné szerkesztőnégyes „*Kényvé ku formé – pã lyimbă dă bájás sî dă ungur*” című képes olvasókönyve is (2005). Ez beás cigány ábécét, verseket, beás mondókákat, találós kérdéseket, népi mondásokat és meséket tartalmazott. Cigány gyerekek képeit tartalmazta „*Madarakból lettünk*” című

kötete, melynek szövegét *Kalányos* Terézia ültette át beásra.

Végül az igazi nagy műfordítói teljesítmények is megjelentek. Ezek sorában feltétlenül szót kell ejteni *Konrád* Imre jobb sorsra érdemes *József* Attila-, *Pilinszky* János-, *Bari* Károly-, *Nagy* László- és *Utassy* József-fordításairól, amelyek különböző folyóiratlapokon porladnak és sárgulnak. (*Konrád* már régen kiérdemelte egy önálló fordításkötet megjelentetését, csak akik tehetnék, nem figyelnek rá. Övék a szégyen!). *Orsós* Anna *Kovács* József *Hontalan* gyerekverseiből többet is beásra fordította. Nem kísérté különösebb sajtóvisszhang, pedig igazán méltó lett volna rá: 2001-ben *Orsós* Anna, *Orsós* János és *Orsós* Sándor teljesítményeként *Petőfi* Sándor János vitéznek teljes beás fordítása. A legutóbbi nagy szenzációt *Kalányos* Terézia keltette, aki *Jókai* Mór „*A cigánybáró*” című művét ültette át beás anyanyelvére 2003-ban (*Bárou-l dă cîgan*).

A mögöttünk levő negyed század a bizonyosság rá, hogy a beás nyelv életképes, alkalmas a művészi értékteremtésre, a beás cigányság pedig sokat tesz a nyelv életben tartásáért.

Persze az különösen fáj nekik, újabb és újabb arculcsapásként élük meg, ha a másik anyanyelvet beszélő cigányság kisémmizi, mellőzi őket. Egyetlen beás cigány név sem került például az anyakönyvvezető cigány nevek közé (a jegyzék szerkesztője az OCÖ megbízásából dolgozott). Csak lovári felirat volt az Izraelbe, a Yad Vashem intézetbe indult küldöttség emléktábláján, amely a roma holokauszt magyarországi áldozataira emlékeztet, de a sérelmeket lehetne még hosszasan sorolni... (Ma már kevésszer idézik azt a német filozófust – de ettől még igaz, amit állít – aki azt mondta: „soha nem lehet szabad az a nép, amelyik egy másik népet elnyom.”)

Most azonban ünnepelhet a beásság (bár tartok tőle, a csendes évforduló szokás szerint senki másnak nem fog feltűnni). Az írásbeliség megszületése minden népnek, etnikumnak nagyon fontos. Hogy mennyire? *Józsa* Márta „*A nyelv banalitása*” című írásából gyönyörűen kitetszik. Miután egy falusi iskolában beás gyerekek a saját nyelvükön elkáromkodták magukat a rovására, elárulta, hogy érti mit beszélnek. Megalkudtunk – írta – ha járnak iskolába, megtanítom őket az anyanyelvükön írni. „Percekig tátva maradt a szájuk a döbbenettől, amikor a táblán meglátták: tényleg leírható az, amit ők beszélnek. Azt mondták: most már világosan látják, hogy ők is olyan gyerekek, mint azok, akiknek a tanáraik nem tiltották meg, hogy az iskolában az anyanyelvükön szóljanak. Úgy érezték, a balsorsnak vége: nem csak mondható, de írható szavaik is vannak, a párbeszéd eztán csak szótár kérdése. Meg voltak győződve arról, hogy ilyen egyszerű az egész... Még nem tudták, hogy a gonosz a részletekben bujkál...”

Hegedűs Sándor